УДК 277.4:94(477)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.16

Перепелюк Ольга Максимівна,
доктор філософії (історія та археологія),
доцент кафедри історії та етнології України
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-7261-5811
Scopus Author ID: 58118239200
perepelu4ka@gmail.com

Шкредь Євгеній Вадимович,
здобувач вищої освіти ІІ курсу
історичного факультету
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0008-9870-6082
zshkred.official@gmail.com

ПОЯВА ШТУНДИЗМУ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз історичного процесу появи в Київській губернії штундизму – євангельської християнської течії протестантського спрямування. Цей релігійний рух проник у Російську імперію у XIX столітті через німецьких колоністів, які оселилися в Херсонській губернії. Селяни з Київщини, які перебували у скрутному матеріальному становищі після реформи 1861 року, вдавалися до трудової сезонної міграції в південні губернії, де контактували з переселенцями та переймали їх віровчення. Визначено, що поява штундизму в Київській губернії була викликана релігійними, культурними та соціально-економічними чинниками. Відсутність доступу до землі, необхідність трудової міграції та контакти з протестантськими громадами створили сприятливий ґрунт для поширення альтернативних релігійних ідей. Приділено увагу впливу штундизму на суспільно-релігійне життя регіону, а також реакцію влади і православної церкви на поширення цього руху. Визначено причини популярності штундизму серед населення: його акцент на особистісній побожності, протест проти формалізму традиційної релігії та прагнення до духовного оновлення. Влада розглядала штундистів як загрозу стабільності державного та церковного порядку, що призвело до репресій, заборон молитовних зібрань і переслідувань вірян. Аналіз причин популярності штундизму серед селянського населення свідчить про його значення не лише як релігійного, а й соціально-культурного явища. Вірян заохочували до вивчення Святого Письма, що своєю чергою сприяло підвищенню рівня грамотності серед населення. Таким чином, штундизм надавав людям можливість самоорганізації та сприяв розвитку освіти. У дослідженні використано праці сучасників, опубліковані історичні джерела, а також сучасні напрацювання науковців, в яких висвітлено різні аспекти зазначеної проблеми за останнє десятиліття. Дослідження появи штундизму в Київській губернії розкриває складні історичні процеси та допомагає краще зрозуміти взаємозв'язок між релігійними і соціальними змінами, що відбувалися в Україні в другій половині XIX століття.

Ключові слова: історія церкви, штундизм, Київська губернія, історія України, християнство, протестантизм, релігія, православна церква.

Perepeliuk Olha,
Doctor of Philosophy (History and Archeology),
Associate Professor at the Department of History and Ethnology of Ukraine
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-7261-5811
Scopus Author ID: 58118239200
perepelu4ka@gmail.com

Shkred Yevhenii,
2nd year Higher Education Student
Faculty of History
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0008-9870-6082
zshkred.official@gmail.com

THE EMERGENCE OF STUNDISM IN THE KYIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The article analyzes the historical process of the emergence of Shtundism, an evangelical Christian movement of Protestant orientation, in the Kyiv province. This religious movement penetrated the Russian Empire in the nineteenth century through German colonists who settled in the Kherson province. Peasants from the Kyiv region, who were in a difficult financial situation after the reform of 1861, resorted to seasonal labour migration to the southern provinces, where they came into contact with the immigrants and adopted their beliefs. It has been determined that religious, cultural, and socio-economic factors caused the emergence of Stundism in the Kyiv province. The lack of access to land, the need for labour migration, and contacts with Protestant communities created fertile ground for the spread of alternative religious ideas. Particular attention is paid to the impact of Shtundism on the socio-religious life of the region, as well as the reaction of the authorities and the Orthodox Church to the spread of this movement. The reasons for the popularity of Stundism among the population are its emphasis on personal piety, protest against the formalism of traditional religion, and the desire for spiritual renewal. The authorities considered the Shtundists as a threat to the stability of the state and church order, which led to repression, bans on prayer gatherings and persecution of believers. An analysis of the reasons for the popularity of Shtundism among the peasant population indicates its importance not only as a religious but also as a socio-cultural phenomenon. Stundism provided people with the opportunity for self-organization, and promoted the development of education, as believers were encouraged to study the Holy Scriptures, which in turn contributed to increasing the level of literacy among the population. The study used the works of contemporaries, published historical sources, as well as modern scholarly works that highlight various aspects of this issue over the past decade. The study of the emergence of Stundism in the Kyiv province reveals complex historical processes and helps to better understand the relationship between religious and social changes that took place in Ukraine in the second half of the nineteenth century.

Key words: church history, Stundism, Kyiv province, history of Ukraine, Christianity, Protestantism, religion, Orthodox Church.

Постановка проблеми. Штундизм як один із напрямів протестантського руху суспільно-релігійного характеру з'явився на території України у 20-х роках XIX століття. Його зародження починається внаслідок контактів між німцями-колоністами, які поселялися в Херсонській губернії, та місцевим населенням. Сама назва походить від слова «die Stunde», що в перекладі з німецької означає «година», тому що стільки часу тривають релігійні зібрання вірян (Хитровська, 2007, с. 75).

Як релігійна течія вона вирізнялася на фоні православ'я своїми особливими видами молитовних служінь: читання Біблії, проведення бесід на духовні теми, спів пісень. Також відмітимо й те, що штундизм вирізнявся і на фоні інших протестантських рухів. Пієтична направленість, тобто бажання духовного оновлення, наближення до Бога та відмова від клерикалізму, схоластики, з переходом до неформальної братерської спільноти на кшталт перших християн, стала провідною ідеєю серед послідовників нового вчення. Релігійна хвиля навернення пройшла серед населення різних українських губерній, особливо на півдні Київської.

Вивчення причин появи штундизму відкриє нові аспекти історії та конфесійних відносин, дозволить глибше зрозуміти соціально-економічні умови селянства в другій половині XIX століття. Аналіз поширення штундизму в Київській губернії допоможе простежити, як альтернативні форми християнства вплинули на зміну світоглядних орієнтацій населення.

Мета – дослідити передумови та процес появи штундизму на території Київської губернії у другій половині XIX.

Стан наукового розроблення проблеми. Вивчення штундизму в Україні почалося, коли протестантський рух набув значного поширення, тобто наприкінці XIX століття.

Фундаментальною роботою з цієї теми стала праця Арсенія Рождєствєнського «Южнорусский штундизм» (Рождественский, 1889), де на основі опублікованого матеріалу, у вигляді газет і журналів, він дослідив цей пієтичний рух. І саме тоді він вказує, що хоча вже існувало багато досліджень із цієї теми, проте різність поглядів на історію руху (як позитивного з боку світської інтелігенції, так і негативної – з боку православного священства) та якість дослідженого матеріалу бажало кращого.

Слід зазначити й роботу протоієрея Петра Лебединцева «Баптизм или штунда в Киевской губернии» (Лебединцев, 1885), в якій він зміг доволі коротко вмістити історію розвитку релігійного руху на Київщині.

Для дослідження були використані праці й інших сучасників подій – О. Воронова (Воронов, 1884), М. Лєскова (Лесков, 1874), М. Грушевського (Грушевський, 1925), П. Петрушевського (Петрушевский, 1884), І. Франка (Франко, 1902) та О. Шугаєвського (Шугаевский, 1886).

За останнє десятиліття відбулося наукове переосмислення питання штундизму, внаслідок чого з'явилися нові праці з релігієзнавства та історії. Значний внесок у вивчення цього питання здійснили дослідники Ю. Решетніков (Решетніков, 2000), Ю. Хитровська (Хитровська, 2007; Хитровська, 2008), М. Мокієнко (Мокієнко, 2018), О. Ломака (Ломака, 2011).

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши доступні джерела та історіографію, можна визначити декілька передумов появи пієтичного руху штундизму в Київській губернії. Найпершою стало видавництво Біблії російською мовою. Наказом Синоду від 1856 року, під впливом Московського митрополита Філарета, було прийнято важливе рішення щодо перекладу Старого і Нового Заповіту на російську мову, цей переклад називався синодальний. У 1862 році було опубліковано переклад Нового Заповіту, а в 1876 році – Старого.

За поширення синодального перекладу відповідали ентузіасти, які створили Товариство для розповсюдження Святого Письма. Вже в 1869 році статут цієї організації було затверджено царською владою (Яроцький, 2002, с. 299). Завдяки їх роботі населенню стало доступне Писання на зрозумілій більшості мові, й надалі штундисти використовували його для своєї проповіді та для розповсюдження протестантського вчення серед українського народу (Лебединцев, 1885, с. 28).

Другим, не менш важливим фактором проникнення та закріплення штундизму в Київській губернії, був запущений стан православних храмів та моральний занепад самої Російської православної церкви (Яроцький, 2002, с. 301). Серед священнослужителів були поширені хабарі, із парафіян вимагали непомірної плати за церковні треби (хрещення, вінчання, похорони, молебні тощо), що впливало на погіршення стосунків між селянами та православним духовенством (Хитровська, 2007, с. 77).

Професор Воронов також вказував на моральну деградацію духовенства, визначивши доволі очевидну причину – збідність сільського священства, з чим і пов'язуються корупція та побори (Воронов, 1884, с. 22). Паралельно із цими процесами змінився норов священників. Посилаючись на вплив польської шляхти, Андрій Шугаєвський описує, що пастирі південно-західної частини імперії дивляться на селян як «холопів», що відображалось у відносинах і справах (Шугаевский, 1886, с. 405).

Скрутне матеріальне становище призводило до погіршення стану церковних будівель. У Київській єпархії місіонер Леонтій скаржився на мізерність достатку парафій, а місцеві благочинні вказували, що храми близькі до знищення (Рождественский, 1889, с. 26). Колишній священник села Чаплинка Таращанського повіту, де особливо розвинувся рух штундистів, звітував, що старий храм був проданий за 500 карбованців (Рождественский, 1889, с. 266). Така ситуація впливала на зменшення кількості парафіян та зниження регулярності відвідування ними храмів, а разом із тим і проведення богослужінь.

По-третє, різні автори вказують на аморальну поведінку селян. Так, за повідомленням благочинного Київської єпархії на 1875 рік в околицях сіл Чаплинка та Косяківка на 107 законнонароджених дітей припадає 40 позашлюбних. Поширеним явищем було п'янство, яке стало проблемою матеріального і духовного занепаду народу. У 1872 році зафіксовано свідчення священника села Чаплинка Д'яковського про те, що п'янство стало докорінною проблемою серед чоловіків, жінок і навіть підлітків. Завдяки штундизму

люди рятувалися від аморальної поведінки, про що свідчить звернення київських штундистів до губернатора, в якому вони наголошують, що співи та читання Євангелія стало їх улюбленою справою, замінивши до цього розпусне життя (Рождественский, 1889, с. 35).

Окрім матеріального та духовного занепаду православної церкви, слід зазначити й про бідність сільської верстви населення в той час. В українській традиції під час відвідання храму слід було дати хоча б невеличку плату в церковну чашу чи поставити свічку перед іконою, чи подати гроші на спомин. Проте через відсутність грошей, що не було рідкістю, віряанам було не зручно відвідувати парафію, тому багато хто залишався вдома під час служби (Рождественский, 1889, с. 26). Ця бідність була пов'язана з недавньою реформою 1861 року, коли кріпосні селяни отримали свободу, але не мали землі.

Вчення штундистів було побудовано на тому, що земля та всі її багатства повинні розподілятися порівну між людьми через те, що все створено Богом, а між собою та перед Христом усі люди рівні, за що штундистів російська влада найчастіше пов'язувала з рухами соціалістів (Хитровська, 2008, с. 197). Такі звинувачування не були безпідставні, бо, за переконанням штундистів, на основі 13 глави Послання апостола Павла до римлян, влада існує не для добрих громадян, а для злих. І водночас вони вважають себе вище всякої влади як представники Божого пізнання. Також серед штундистів практикувалось надання грошових сум як допомоги бідному селянству, що сприяло розповсюдженню євангельського руху (Хитровська, 2007, с. 78; Рождественский, 1889, с. 83).

Бідність, відсутність землі, жорстокість поміщиків змушували селян їхати на сезонні заробітки. Так трудові мігранти з Київської губернії потрапляли на південь, де відбулися перші контакти з німецькими колоністами, які оселилися раніше в Херсонській губернії. Через таку взаємодію відбувалося знайомство зі штундизмом.

Нове віровчення поширювалось серед заробітчан таким чином: місіонери або пастирі з німецьких колоній, які чудово знали російську або українську мову, вели розмову з працівниками, дарували Євангеліє та трактували його за своїм вченням (Шугаєвський, 1886, с. 406).

Тут слід розповісти про погляди перших штундистів, які надалі стануть основою всіх наступних ідей штундистів Київщини. З допиту священника Ігнатовича нам стає відомо, що штундисти слідували таким догматам: поклонятися Богу потрібно в дусі та істині; кожна людина повинна молитися сама за себе, а не надіятися на молитву святих чи церкви; поклоніння іконам, мощам та хресту – це ідолопоклонство, а святі та Богородиця – звичайні люди й не можуть бути ходатаями перед Богом; вживання спиртних напоїв та відвідування місць для цього – гріх (Лебединцев, 1885, с. 5).

Як зазначив сучасник Микола Лєсков, штундизм став практичним християнством, прямим використанням євангельського писання. Люди бажали знати лише вчення Христа і нічого більшого, що призводило до радикальних змін в їхньому житті: навчання грамоті, читання Євангелія, тверезість і благочестя, працьовитість і бажання допомагати іншим (Лесков, 1874, с. 1241).

Поява штундизму в Київській губернії була зумовлена місіонерською діяльністю, що цікаво, за слова протоієрея Петра Лебединцева, німецьких проповідників у цьому регіоні не було (Лебединцев, 1885, с. 2). Розповсюдженням нових релігійних ідей займалися місцеві жителі, які переймали віру під час заробітків, а після повернення додому проповідували односельчанам. Слід зауважити, що широкою діяльністю з розповсюдження штундизму в Київській губернії зайнялись, так звані в працях православних священників «вожаки» штундистського руху: Балабанов, Цибульський, Флоринський, Тишкевич, Богдашівський, Лясоцький (Петрушевский, 1884, с. 43).

Найперші згадки появи штундизму на території Київської губернії фіксуються в 1868 році в Таращанському повіті, спочатку в селі Плоске, пізніше в Чаплинці та Косяківці (Лебединцев, 1885, с. 2).

Про одного з перших проповідників штундизму в Київській губернії на прізвище Тишкевич згадує П. Петрушевський. Автор зазначає, що ще в Херсонській губернії той одружився з протестанткою, відвернувся від православ'я і завдяки німецьким пасторам практикувався проповідям. А повернувшись у рідне село Плоске, став навертати людей до нової віри (Петрушевский, 1884, с. 52).

Соратником Тишкевича був його односельчанин Павло Цибульський. Зимою 1868 штундисти проводили таємне вечірнє зібрання в нього вдома, де учасники зборів читали Євангеліє і співали духовні пісні. Про них дізналися місцевий священник та благочинний лише у вересні 1869 року. Останній відвідав село, проте учасники зібрання, крім Павла Цибульського, який у той момент відвідував Херсонщину, заперечували відхід від православної віри, в знак своєї вірності наклали на себе хресне знамення, поцілувавши хрест та Євангеліє. Проте після повернення Павла Цибульського знову почали збиратися на служіння та утверджуватися в новій вірі. Це було виявлено на Різдво, коли учасники євангельського вчення відмовлялись цілувати хрест. Унаслідок цього благочинний відвідав село знову для дослідження штундизму (Рождественский, 1889, с. 68).

Надалі почалась серія доносів, яка закінчилась допитом Цибульського і Тишкевича. Обидва були переконані у своїй вірі, й до кінця січня 1870 року були заарештовані поліцією за звинуваченням у блюзнірстві на ікони, а слідом за цим відправлені до в'язниці (Лебединцев, 1885, с. 4).

Арешт проповідників уже не міг зупинити процес поширення штундизму. Як зазначає П. Петрушевський, нове віровчення, яке прийшло з Херсонської губернії, акліматизувалося в Таращанському повіті та ширилося своїми місцевими силами (Петрушевский,1884, с. 55).

Так, штундисти з'явилися в селі Ріжки. Однодвірець Хмелевський спочатку відвідував село Плоске, проте сам захотів відкрити у своєму селі зібрання, запросивши на нього молодих селян, які були раніше учнями в церковно-парафіяльній школі (Лебединцев, 1885, с. 4).

Зауважимо той факт, що як населення села Ріжки, так і мешканці села Плоске не підтримували штундистів, а навпаки, доволі агресивно до них ставилися, погрожуючи їм насильством. Штундизм у Плоскому був практично придушений завдяки активній роботі православного духовенства за підтримки влади. Для цього священник зі своїм сином провідували штундистів, вели проповіді проти протестантського вчення, про що рапортує благочинний. Не менш важливу роль зіграла і заборона проведення штундистських зібрань із боку поліції. На якийсь час релігійний рух зупинився у своєму рішучому поширенні на півдні Київщини, а його сповідники повернулися до православ'я (Рождественский, 1889, с. 70).

Натомість у селі Чаплинка того ж Таращанського повіту штундизм набув широкої підтримки серед населення. Проповідницькою діяльністю тут займався Герасим Балабан. Висланий із Херсонської губернії він повернувся в рідну Чаплинку, де і розпочав проповідь Євангелія односельцям. Місцем його проповідей став шинок, де завжди було багатолюдно (Лебединцев, 1885, с. 6).

Сучасники його описують як сміливого і витривалого чоловіка, в парі з соратником Михайлом Ратушним проявив себе освіченим, лагідним богословом, за що отримав велику повагу серед православних (Грушевський, 1925, с. 168). Тут він зблизився з волосним писарем Іваном Лясоцьким, який був другом місцевого священника, а також активним членом православної спільноти. Сам же І. Лясоцький доводить, що Г. Балабан виступав проти церковних постів та обрядів, проти іконопоклоніння та церковної ієрархії, а особливо проти місцевого священника, який радив не давати паспорт місіонеру (Рожждественский, 1889, с. 71; 288).

Активне поширення штундизму в Київській губернії спричинило загрозу православ'ю в регіоні, на цю ситуацію відреагував митрополит Київський Арсеній. Він ратував за те, щоб вислати проповідників євангельського вчення в найвіддаленіші землі імперії, але проти цього виступила офіційна влада в обличчі Міністра внутрішніх справ. Останній наголошував, що духовним піклуванням повинні займатися пастирі. Річ у тому, що Міністр уже розумів на прикладі Г. Балабана, що висилка активних місіонерів у віддалені регіони призведе до поширення штундизму в них (Яроцький, 2002, с. 316). І справді, в розмовах зі штундистами автори фіксували, що вони готові були проповідувати навіть у Сибіру (Пругавин, 1905, с. 38).

Варто зауважити, що виселення штундистів в окреме місце з повною ізоляцією від світу, а також висилка самих активних діячів до монастирів практикувалась у перші роки існування штундизму як захід придушення. Проте такі дії приносили зворотний ефект: євангелісти повчали ченців і «перевихованням» займалися

не монахи, а вислані штундисти. Монастирі надалі відмовилися від цієї практики (Яроцький, 2002, с. 317).

Як зазначає О. Ушинський, сільські священники не були готові боротися за свою паству та разом із ними обмірковувати нове вчення. А спроба використання в придушені іновірців світської влади призводила до більшої недовіри з боку штундистів до православного духовенства (Ушинский, 1883, с. 63).

Г. Балабан та І. Лясоцький, активні у своїх проповідях і готові до самопожертви, за 4 місяці навернули в штундизм близько 60 осіб, а після арешту Г. Балабана та смерті священника Нигодинського кількість прихильників штундизму виросла до 145 осіб. У знак переходу до нової віри вони винесли із своїх домів ікони та віднесли їх до дзвіниці (Лебединцев, 1885, с. 13).

Подальший арешт 12 послідовників штундизму і смерть священника призвели до ще більшої конфронтації між селянами. Д'яковський, який замінив покійного священника, рапортував про бунт штундистів у Чаплинці. Цей бунт був пов'язаний із забороною штундистам збиратися, які, попри заборону, продовжували зібрання. Під час арешту організаторів один селянин на прізвище Терещук спробував звільнити своїх братів, учинивши напад на сотника, за що був заарештований. Після звільнення була проведена акція з винесення ікон на ту ж саму дзвіницю, після чого були знову проведені арешти й надалі почались сутички між штундистами та православними. Були побиті члени волосного управління, а заарештовані штундисти звільнені (Рождественский, 1889, с. 78).

Такі відчайдушні дії вказують на загострені відносини між представниками влади та народного пієтичного руху. Навіть Володимир Терлецький, який був командирований у Чаплинку, визнає поразку і констатує, що штундизм починає розповсюджуватися на Волині, Поділлі й Литві (Рождественский, 1889, с. 84).

Штундизм у 1874 році повністю відділився від церкви, тому в його громадах формувалась уже нова закрита система, в якій існували власні обряди. Керівництвом громади займались обрані пресвітери, в чиї обов'язки входили перехрещування дорослих (що було пов'язано з діяльністю І. Лясоцького) та поховання за баптиським звичаєм (Рождественский, 1889, с. 94).

За збільшення вірян у с. Чаплинка збільшувався і їх вплив на інші повіти. Розвивався штундизм і серед населення Звенигородського, Чигиринського і Сквирського повітів. Разом із розширенням ареалу віри збільшувалась і чисельність її послідовників (Лебединцев, 1885, с. 23).

Діяльність штундистів охопила доволі велику територію Київської губернії. На 1875 рік розповсюдження релігійного руху штундистів обмежувалося 7 парафіями Таращанського повіту: Чаплинкою, Косяківкою, Плоским, Веселим Кутом, Попружною, Малою Березянкою і Жидівською Греблею. На наступний рік штундизм проникає в села Вотилівка, Виноград й Боярка Звенигородського повіту. У 1878 р. з'являється в с. Шубині Стави, Кам'яний Брід, Моринці та Яблунівка. На 1879 р. у Таращанському повіті штундизм проявився в селах Тинівка, Розумниця і Круті Горби, а також у селі Чижівка і Красногородка Звенигородського повіту. У 1883 р. досягає околиць Києва – Деміївки (Лебединцев, 1885, с. 23).

Кількість сповідників штундизму, за даними М. Грушевського, станом на 1883 рік у Чаплинці та Косяківці сягала по 250 осіб (Грушевський, 1925, с. 169). Натомість О. Дородніцин зазначає, що згідно з офіційними документами на 1884 рік штундизм у Таращанському повіті відкрито сповідували 2006 чоловік (Дородницин, 1903, с. 22).

Крім чисельності штундистів, нам відомо і про їх окремі течії. О. Ушинський у своєму дослідженні розділив цей релігійний рух на два напрями, надаючи їм назви за місцем перебування: чаплинський та косяківський (Ушинский, 1883). Перший поділявся на дві групи, з різницею, що одна ставилась гаряче до нової віри, а друга – пасивно. О. Дородніцин вказує на те, що чаплинський напрям схожий своїм вченням на молокан та духоборів, а косяківці близькі до лютеран та анабаптистів (Дородницин, 1903, с. 18). Такої ж думки був і святитель Феофан Затворник, порівнюючи косяківців із реформаторськими течіями, а чаплинців – із квакерами (Феофан, 1882).

Саме розділення на ці два окремі напрями є визначним в історії штундистів і тісно пов'язано з лідерами цього руху в Київській губернії. Під час ув'язнення між Г. Балабаном і його помічником І. Лясоцьким стався

конфлікт стосовно того, чи потрібно приймати водне хрещення та хліболомлення. Після визволення у 1876 році Іван Лясоцький приймає водне хрещення і, повернувшись до Косяківки, охрещує своїх прихильників. Герасим Балабан же, виступаючи проти священнодій, продовжує свою діяльність у Чаплинському повіті. Вважається, що саме його діяльність пригальмувала перехід штундистів у баптизм, як і вплив столичних баптистів Пашківців, які з негативом ставилися до перехрещення (Рождественский, 1889, с. 96).

Важливим фактором стає і те, що Г. Балабана було звільнено з-під ув'язнення раніше І. Лясоцького, а тому останньому було важче знайти однодумців серед вчорашньої братії. Більшість із них не приймало і навіть глузувало з вчення І. Лясоцького. Так і відбулося розділення штундизму (або ж стардоштундизм) на младоштундистів (чаплинців) та баптистів (косяківців) (Яроцький. 2002, с. 362).

Розділення хоч і відбулося, проте до послаблення руху це не призвело. У 1877 році вони продовжували свою діяльність у Таращанському, Сквирському, Звенигородському та частково в Київському повіті (Малорусская штунда, 1877, с. 23).

На початку XX ст. Київ став центром усього штундистського руху на українських землях, а згодом його сповідники з'являються в Канівському, Васильківському, Уманському, Бердичівському та Радомишльському повітах Київської губернії, а також у Подільській (Балтський повіт) та Волинській (Житомирський, Заславський та Новоград-Волинський повіти) губерніях (Хитровська, 2007, с. 76).

Висновки. Поява штундизму на теренах Київської губернії пов'язана із впливом німецьких переселенців із південних губерній українських територій, насамперед Херсонської. Головною передумовою цього процесу можна вважати трудову міграцію, спричинену реформою 1861 року. Для православного духовенства та царської влади поширення штундизму стало викликом та спричинило негативну реакцію, що супроводжувалась арештами та засланням іновірців. Але масштаби та швидкість поширення євангельського вчення були настільки великими, що цей процес був незворотній.

У 1868 році сповідники штундизму з'являються в Таращанському повіті, а до середини 1870-х рр. вже зустрічається в Чигиринському, Сквирському та Звенигородському, а також у місті Києві. Таким чином, проповідниками була проведена велика робота з поширення євангельського християнства в цьому регіоні та пробудження духовної свідомості населення.

Список використаних джерел:

Воронов, А. (1884). Штундизм. Очерки религиозно-бытовой жизни в Малороссии. *Русский вестник, 170,* 5–45.

Грушевський, М. (1925). З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка. 1925. 192 с.

Дородницин, А. (1903). Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды. Ставрополь-Кавказский: Типолитография Т. М. Тимофеева. 1903. 268 с.

Коваль, О., & Коваль, Г. (2020). Штундизм в середині XIX – першій чверті XX ст. Миколаїв. 120 с.

Лебединцев, П. (1885). Баптизм или штунда в Киевской губернии. К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. 29 с.

Лесков, Н. (1874). Об обращениях и совращениях. *Гражданин, 49,* 1241.

Ломака, О. (2011). Передумови появи штундизму в південно-українських землях наприкінці XVIII – протягом XIX ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. 14*, 46–54.

Малорусская штунда. (1877). *Неделя*. 22–32.

Мокієнко, М. (2018). Історико-еклезіологічні витоки руху християн євангельської віри. *Схід. 1*, 121–126.

Петрушевский, П. (1884). Происхождение штундизма и меры, потребные Православной Церкви для борьбы с ним. *Труды Киевской Духовной Академии, 1*, 41–76.

Пругавин, А. (1905). Раскол и сектантство в русской народной жизни. С критическими замечаниями духовного цензора. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина. 95 с.

Рождественский, А. (1889). Южнорусский штундизм. СПб.: Типография Департамента уделов. 295 с.

Ушинский, А. (1883). Вероучение малорусских штундистов, разобранное на основании священного писания в беседах православного мирянина с сектантами. К: Типография А. С. Ивановой. 222 с.

Феофан Затворник. (1882). Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника. *Собрание писем, 7,* 154 с.

Франко, І. (1902). Баптисти й Мальованці Київської губернії. *Літературно-науковий вісник, 19,* 154–160.

Хитровська, Ю. (2007). Православна церква та штундизм на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія, 9,* 73–84.

Хитровська, Ю. (2008). Соціально-політичні погляди українських євангельських віруючих та реакція на них російської самодержавної влади у другій половині XIX – на початку XX століття. *Сторінки історії, 27,* 195–202.

Шугаевский, А. (1886). Из наблюдений над штундизмом в Киевской губернии. *Вера и разум, 20,* 401–428.

Яроцький, П. (Ред.). (2002). *Протестантизм в Україні.* Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Т. 5. К.: Світ Знань. 424 с.

References:

Voronov, A. (1884). Shtundizm. Ocherki religiozno-bitovoi zhizni v Malorossii [Stundism. Essays on religious and everyday life in Little Russia]. *Russkii vestnik [Russian Herald]*, 170, 5–45. [in Russian].

Hrushevskyi, M. (1925). Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini [From the history of religious thought in Ukraine]. Lviv: Z drukarni naukovoho tovarystva im. Shevchenka. 1925. 192 s. [in Ukrainian].

Dorodnitsin, A. (1903). Yuzhno-russkii neobaptizm, izvestnii pod imenem shtundi [Southern Russian neo-Baptism, known as Shtunda]. Stavropol-Kavkazskii: Tipolitografiya T. M. Timofeeva. 1903. 268 s. [in Russian].

Koval, O., & Koval, H. (2020). Shtundyzm v seredyni 19 – pershii chverti 20 st. [Stundism in the middle of the 19th – the first quarter of the 20th century]. Mykolaiv. 120 s. [in Ukrainian].

Lebedintsev, P. (1885). Baptizm ili shtunda v Kievskoi gubernii [Baptistism or Shtunda in the Kyiv province]. K.: tip. G. T. Korchak-Novitskogo. 29 s. [in Russian].

Leskov, N. (1874). Ob obrashcheniyakh i sovrashcheniyakh [About conversions and seductions]. *Grazhdanin [Citizen]. 49,* 1241. [in Russian].

Lomaka, O. (2011). Peredumovy poiavy shtundyzmu v pivdenno-ukrainskykh zemliakh naprykintsi 18 – protiahom 19 st. [Prerequisites for the appearance of Shtundism in the southern Ukrainian lands at the end of the 18th – during the 19th century]. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky. 14,* 46–54. [in Ukrainian].

Malorusskaya shtunda [Little Russian Shtunda]. (1877). *Nedelya.* 22–32. [in Russian].

Mokiienko, M. (2018). Istoryko-ekleziolohichni vytoky rukhu khrystyian yevanhelskoi viry [Historical and ecclesiological origins of the movement of Christians of the evangelical faith]. *Skhid [East]. 1,* 121–126. [in Ukrainian].

Petrushevskii, P. (1884). Proiskhozhdenie shtundizma i meri, potrebnie Pravoslavnoi Tserkvi dlya borbi s nim [The origin of Stundism and the measures required by the Orthodox Church to combat it]. *Trudi Kievskoi Dukhovnoi Akademii [Proceedings of the Kyiv Theological Academy], 1,* 41–76. [in Russian].

Prugavin, A. (1905). Raskol i sektantstvo v russkoi narodnoi zhizni. S kriticheskimi zamechaniyami dukhovnogo tsenzora [Schism and sectarianism in Russian folk life. With critical remarks of the spiritual censor]. M. : Tip. T-va I. D. Sitina. 95 s.

Rozhdestvenskii, A. (1889). Yuzhnorusskii shtundizm [South Russian Stundism]. SPb.: Tipografiya Departamenta udelov. 295 s. [in Russian].

Ushinskii, A. (1883). Verouchenie malorusskikh shtundistov, razobrannoe na osnovanii svyashchennogo pisaniya v besedakh pravoslavnogo miryanina s sektantami [The doctrine of the Little Russian Stundists, analyzed on the basis of Holy Scripture in conversations between an Orthodox layman and sectarians]. K: Tipografiya A. S. Ivanovoi. 222 s. [in Russian].

Feofan Zatvornik. (1882). Tvoreniya izhe vo svyatikh ottsa nashego Feofana Zatvornika [Creations like the saints of our father Theophan the Recluse]. *Sobranie pisem [Collection of letters], 7,* 154 s. [in Russian].

Franko, I. (1902). Baptysty y Malovantsi Kyivskoi hubernii [Baptists and Malovans of the Kyiv province]. *Literaturno-naukovyi visnyk [Literary and scientific bulletin], 19,* 154–160. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. (2007). Pravoslavna tserkva ta shtundyzm na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni 19 – na pochatku 20 st. [The Orthodox Church and Stundism in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Intelihentsiia i vlada. Seriia: Istoriia [Intelligentsia and power. Series: History], 9,* 73–84. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. (2008). Sotsialno-politychni pohliady ukrainskykh yevanhelskykh viruiuchykh ta reaktsiia na nykh rosiiskoi samoderzhavnoi vlady u druhii polovyni 19 – na pochatku 20 stolittia [Socio-political views of Ukrainian evangelical believers and the reaction of the Russian autocratic authorities to them in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Storinky istorii [Pages of history], 27,* 195–202. [in Ukrainian].

Shugaevskii, A. (1886). Iz nablyudenii nad shtundizmom v Kievskoi gubernii [From observations of Stundism in the Kyiv province]. *Vera i razum [Faith and Reason], 20,* 401–428. [in Russian].

Iarotskyi, P. (Ed.). (2002). Protestantyzm v Ukraini. Istoriia relihii v Ukraini: u 10-ty t. [Protestantism in Ukraine. History of religion in Ukraine: in 10 volumes]. T. 5. K.: Svit Znan. 424 s. [in Ukrainian].